

## ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

### ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Օսմանյան կայսրությունում կատարված հայոց կանխապես ծրագրված ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը ընդդիմանալիս պաշտոնական Անկարան հաճախակի ծանուցում է, թե Թուրքիայի պետական արխիվները բաց են հիշյալ խնդիրն ուսումնասիրող մասնագետների համար: Թե այդ հայտարարությանը նախորդող ինչ աշխատանք է կատարվել արխիվային հավաքածուների նյութերի մշակման ու ընտրության մարզում՝ մեզ հայտնի չէ, բայց որ 1915-1916թթ. ոճրագործության հղացման, միջոցների կիրարկման և մանավանդ կազմակերպիչներին վերաբերող վավերական նյութերի մշակակալի մասը 1919-1920 թվականներին արդեն գողացվել ու ոչնչացվել է՝ վկայված է պաշտոնական գործող թուրքական Պատերազմական առյուծի 1919թ. ապրիլ-մայիս ամիսների նիստերի արձանագրություններով: Հայտնի են նաև գողացողներից մի քանիսի անունները՝ պետական ապահովության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյ, Իթքիհատի և Թեշքիլաթը մախսուսեի փաստաթղթերը Նուրը Օսմանիեի կենտրոնից Գերմանիա տարած դոկտ. Նազըմ, Պատերազմական նախարարության շենքում գաղտնի թղթերի բնագրերի հարկաբաժնում գրասենյակ ունեցող Թեշքիլաթը մախսուսեի ղեկավարներից փոխգնդապետ Հյուսսմեդդին բեյ և այլք: «Կոստանդնուպոլսյ մեջ գործող թրքական Պատերազմական առեանը հայերու տարագրութեան և ջարդերու վերաբերեալ պետական կարևոր փաստաթուղթերու տրցակ մը ձեռք բերած էր 1919-1920-ին, - գրում է Առյուծի նիստերի արձանագրություններն ուսումնասիրած Հայկազն Գ. Ղազարյանը, - հակառակ անոր, որ ղեկավար թուրք ոճրագործները, իրենց փախուստէն առաջ, յաջողեր էին փախցնել, պահել կամ անհետացնել կարևոր մաս մը վաերագրեր, արձանագրութիւններ, ծածկագիր հեռագիրներ, տոմարներ, հաշիւներ, փոխանակուած հաղորդագրութիւններ, շրջաբերականներ՝ նախարարութեանց, վալիներու, միութեսարըֆներու, Թեշքիլաթը մախսուսեի պատասխանատու քարտուղարներու, զինուորականներու, ժողովարմրիի հրամանատարներու թուղթեր: Այդ բոլորը

կը վերաբերէին հայերու վրայ գործուած ցեղասպանութեան աբարքներուն»:

Այնուամենայնիվ՝ Պատերազմական ատյանի քննիչ հանձնախումբը «յաջողած էր, բացի մաս մը վաւերագրերէ, ձեռք անցընել նաև հարիրատու երդուեալ վկայութիւններ, խոստովանութիւններ, պետական հեռագիրներ, որոնք դասաւորած էին 296 թղթածրարներու (տոսիներու) մէջ»: Յավոք, դատական գործավարտութեան հիմք ծառացած այս թղթածրարներն էլ անխաբար պետական պահպանութեան չհանձնվեցին: Քեմալական նոր իշխանութիւնները փաստորեն կասեցրին դատարանական քննութիւնները, առգրավեցին եղած նյութերը և տեղափոխեցին «նախ Պրուսա, ապա՝ Անգարա, ուր թուրք փրոֆեսորները կուսումնասիրէին իրենց գործին գալիք փաստերը և զանազան հրատարակութիւններ կը կատարէին ամուսնացմէ»:

«Գործին գալիք» ասելով պիտի նկատի ունենալ երկու պարագա. նախ որ՝ երիտթուրքերի դատապարտութիւնը իբրև քաղաքական ուժի քննալականները ընդունում ու կիրառում էին, ուստի Մուստաֆա Քեմալը տարիներ անց կարող էր ասել, թե նրանք (իմա երիտթուրքերը) պետք է պատասխան տան քրիստոնյաների կոտորածների համար<sup>3</sup>, և ապա՝ ինքը Քեմալ փաշան փաստորեն շարունակեց նախորդ իշխանութիւնների գործը՝ կոտորածի ենթարկելով «հարյուր հազարավոր հայեր և հույներ»<sup>4</sup>: Հետևաբար քննալականները բնավ խնդիր չունեին պահպանել քննիչ հանձնաժողովի կուտակած թղթածրարները կամ վարձելու գտնել ու ետ բերել գողացված փաստաթղթերը: Եղեմից վերապրողների դատի պաշտպանութիւնը «Թուրքիան թուրքերինն է» կարգախոսի շրջանակների մէջ չէր տեղավորվում, ավելին՝ նոր իշխանութիւնները առիթը ներկայացած պահին պատրաստ էին շարունակել այն, ինչի համար պատասխանատու էին ճանաչում երիտթուրքերին:

Պատմական վկայութիւն բովանդակող աղբյուրների (պատմողական, վավերագրական, նյութական-հուշարձանային, գրական-բանասիրական և այլն) դիտավորյալ ոչնչացումը կամ թաքցնումը ծանր հասարակական հանցանք է, որին երբեմն չեն հանդգնում դիմել նույնիսկ ժամանակին ամենակարող համարված անձեր: Եթե Պատերազմական ատյանը արձանագրած չիներ, ապա պիտի դժկարանայինք հավատալ, թե երիտթուրքերն ու նրանց սև գարծը հայոց մնացորդաց հանդէպ շարունակողները չխորշեցին ծրագրված ցեղասպանութեան իրողութիւնը ներկայացնող վկայութիւնները՝ ևս ոչնչացնել կամ ի չիք դարձնել: Այլ պարագաներ նույնպէս գալիս են ապացուցելու, որ թուրքական կառավարող շրջանակները իրապէս ընդունակ են եղել նման կեղծարարական գործողութեան: Արդարև, արևմտահայոց շատ վանքերի ու եկեղեցիների ունեցած ձեռագրերից, այլազան բովանդակութեան փաստաթղթերից ու նույնիսկ տպագիր գրականութիւնից, կազմակեր-



պած սպանդից ու տաքագոյությունից հետո, գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Եթե նույնիսկ ենթադրենք, թե դրանք ամխմամ մնալու պատճառով աստիճանաբար են քայքայվել-ոչնչացել, ապա անկարելի պիտի լինի մամն վախճան վերապահել միջնադարյան ձեռագրերի երեք խոշոր հավաքածուների, որոնց հատորավոր նկարագրությունները ժամանակին հրատարակվել են: Խոսքը վերաբերում է Արմաշի դպրեվանքի (223 միավոր), Անկյուրտ Կարմիր վանքի (323) և Կեսարիայի ս. Կարապետի վարժարանի (160) 716 հատոր բովանդակող հավաքածուներին, որոնցից ընդամենը մեկ-երկու միավոր է փրկվել: Եթե որևէ պետություն կամ հանրություն միայն հայերեն ու հայկական լինելու պատճառով կարող է հարյուրավոր միջնադարյան ձեռագրական հուշարձան ոչնչացնել, ապա այլևս ավելորդ է խոսել հայոց ցեղասպանություն հավաստող փաստաթղթերի կամ վկայությունների պահպանման մասին: Երկրորդ պարագան այլ պետությունների (Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Իտալիա, Անգլիա, ԱՄՆ և այլն) դիվաններում պահպանված գեկուցագրերի ու վկայությունների հիքրավի պատկառելի քանակությունն է, որոնց հատորավոր հրատարակությունները այսօր շատերին են հայտնի<sup>6</sup>:

Լիովին կարելի է պատկերացնել, թե կոտորածը գաղտնորեն նախապատրաստելու, գավառի իշխանությունները երանգավորելու, գործողության արդյունքների վերաբերյալ կենտրոնին գեկուցելու համար դեռ մինչև Պատերազմական առյուծի քննիչ հանձնաժողովի կողմից վավերագրեր ու վկայություններ հավաքելը ինչ քանակության զրազություն պիտի գոյանար: Ուրեմն՝ բոլոր հիմքերը կան մտածելու, որ թուրքական արխիվների բացմանը նախորդել է նրանցում եղած նյութերի «պիտանին ու ոչ պիտանիին» ջոկելու և «մշակելու» տևական մի գործողություն:

Որքան էլ գաղտնի նախապատրաստվեր և անողորքությամբ իրագործվեր ոճիրը, անշուշտ կլինեին փրկվածներ, որոնք չէին հալադի կատարվածի մասին տեղյակ պահել ազգային Պատրիարքարանին՝ նրա միջնորդությանն ապավինելու հույսով: Յավոք, այդ մղձավանջային տարիների Պատրիարքարանի դիվանական նյութերը տակավին հայտնի չեն հայոց ցեղասպանությունն ուսումնասիրող գիտնականներին:

Չավեն պատրիարքի զրառումներից իրապես հայտնի է, որ զանազան ճանապարհներով այդպիսի գրություններ հասնում էին նրան<sup>7</sup>: Ավելին, 1919-ին Հայոց Քաղաքական ժողովի որոշմամբ ստեղծվեց հատուկ «Տեղեկատու դիւան», ուր պիտի կենտրոնանային «Հայաստանի և հայկական դատի վերաբերեալ հին թե նոր ամեն կարգի վիճակագրութիւններն, ... Հայ, հայածանրներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերեալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ անհատական շարժում թէ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներ մասնատրապէս վերջին տեղահանութեան միջոցին

գործած չարագործութեանց մասնակցող գլխատըր յանցապարտ թուրքերու մասին կարելիին չափ յիսկատար տեղեկութիւններ, կենսագրական ծանօթութիւններ և անոնց յանցապարտութեան մասին քաղտած վաւերաթուղթեր և վկայութիւններ ու իսլամացած երկսեռ հայութեան և յիշատակուած որբերու մասին վիճակագրութիւններ...»<sup>8</sup>։ Եվ անա, Ա. Ալպոյաճյանի և Կ. Նուրյանի հավաքած ու խմանքով մշակված դիվանի այդ նյութերը 1922թ. նոյեմբերին վերահաս վտանգից ազատելու համար ի պահպանություն ուղարկվում են Մանչեսթր Գրիգորիս եպս. Պալաքյանին, իսկ ապա Թորգոմ Գուշակյան պատրիարքի ջանքերով փոխադրվում Երուսաղեմ, «ուր կպահուէին խմանով»<sup>9</sup>։

1938-ին Ջավեն պատրիարքը հատկապես Երուսաղեմ է գնացել՝ «աչքէ անցնելու համար Տեղեկատու դիւանի թղթածրարները... Մեծապէս անակնկալի եկայ տեսնելով հոն կատարեալ հաւաքածոյ մը վավերագիրներու և արձանագրութիւններու 1918-1922-ի բոլոր կարևոր դէպքերուն»<sup>10</sup>։

Անհավատալի է, բայց փաստ, որ հայոց պատմության նոր ու նույնագույն շրջանի համար բացառիկ կարևորություն ունեցող դիվանական այս ժողովածուն մինչև օրս անծանոթ է մնացել հայագետներին։ Դիվանի բովանդակությունը պատկերացնելու համար ստորև Ջավեն պատրիարքի հուշերից քալելով բերում ենք Կ. Նուրյանի բնութագրությունն ամբողջությամբ.

«1. Թուրքիոյ ընթացքը հանդէպ Հայոց՝ զինադադարէն սկսեալ նարկայացնել «ստիպողական ըլլալով գրաւած է մեծագոյն տեղը Դիւանի զբաղումներուն» «300 տեղեկագիրներով Բարձր Քոմիսիութիւնները, ինչպէս նաեւ Հանրապետութիւնը եւ Ազգ. պատմութեան խորհուրդը տեղեկացած են այն բոլոր յարձակումներուն, որոնք Թուրքերու կողմէ կը գործաւորին ընդդէմ Հայոց զինադադարէն սկսեալ, 292 ուրիշ տեղեկագիրներով, հայթայթուած են անհրաժեշտ փաստացի վաւերագիրներ, տեղահանութեան հեղինակներուն, զորս Թուրքերը կ'ուզեն արդարացնել...

2. Ջարդեր ու տեղահանութիւններ. Դիւանը կը հաւաքէ ... ջարդերու եւ տեղահանութեանց վրայ բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք ստուգուած եւ հիմնուած են հաւատարիմ վկայութեանց վրայ։ Արդէն հրատարակուած է ... գիրք մը Կեսարիոյ եւ ուրիշ մը՝ Տիարալէքիի ջարդին վրայ. երբորդ եւ գեղեցիկ գործ մը Հայ կղերական անհատակներու վրայ ի մօտոյ մամուլին պիտի յանձնուի...

3. Վիճակագրութիւններ. ...Դիւանը ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ պատկերացնէ Պատրիարքարանի թմբերուն պատերազմի վաղորդայնին ունեցած իրական վիճակը. այսինքն իւրաքանչիւր առաջնորդութեան եկեղեցիներուն, վանքերու, դպրոցներուն, ազգային սեփականութեանց եւ բնակչութեան թիւը։



4. *Հայաստանի մասին տեղեկություններ*. Դիւանը կը հաւաքէ... ազգային բրոքականող շահագործող ամէն գործ: Անկիւս բազմագրած ու ցրտած է երկրագործական տեղեկագիր Հայաստանի վրայ... Դիւանը կուսումնասիրէ հայկական հողին հանքային հարստութեանց վրայ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութեան խնդիրը: Արեւելքի քաղաքակրթութեան մէջ Հայոց կատարած դերին վրայ շարք մը շահեկան գործակներ պատրաստութեան մէջ են: Առաջինը այս շարքին «Les Arméniens et l'imprimerie» արդէն երեւցած է:

5. *Վաւերագիրներու հաւաքում եւ մատենադարան*. Դիւանը կը հաւաքէ եւ կը դասատըր... բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ հրատարակուած 600 է աւելի տեղեկագիրներ վիճակագրութիւններ եւ այլն, դասատըրուած են: ...Դիւանը ունի մատենադարան մը Հայոց մասին խօսող գործերէ բաղկացած: Այս գիրքերուն վրայ աւելցած են երկու հարուստ մատենադարանները՝ Տիար Հրանտ Սաստուրի եւ Տիար Թէոդիկի, որոնց պահպանութիւնը Դիւանին վստահուած է: Երկու մատենադարանները կը ներկայացնեն հաւաքաբար 7800 հասար»<sup>11</sup>:

Ուշագրավն այստեղ միայն դիվանական նյութերի բովանդակութեանը չէ, այլ նաև այդ նույն փաստաթղթերը երկրից դուրս հանելու միջոցով փրկելու անհրաժեշտութեանը: Պատերազմի ավարտից հետո, մանավանդ երբ դատարանի վճռով մահվան դատապարտվեցին Թալեաթը, Ջեմալը, Էնվերը, Նազիմը, ինչպես նաև Բեհսեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազիմին, Նայիլ Բեյը, հայոց տեղահանությանն ու կոտորածին մասնակցած շրջանային որոշ պատասխանատուներ և այլն (1919-1920 թվականներ), հայոց միջավայրում (Թուրքիայում, Հայաստանում և արտերկրում) տպավորություն էր ստեղծվել, թե հասել է հատուցման ժամը, և թուրքական կոտորածներ այլևս տեղի չեն ունենա: Այդ պատրանքը մասամբ էլ թելադրված էր քեմալական շարժման հակաառաջնական կեցվածքով ու Անտանտայի պետությունների քաղաքական ակտիվությամբ: Մակայն շատ չանցած կացությունը վտիվեց. քննիչ հանձնախմբերը լուծարվեցին, 1920-ի ապրիլին սկսվեց Այճապի հայության պաշարումը, իսկ սեպտեմբերի 21-ին՝ թուրք-հայկական պատերազմը: Մեկ տարի անց, արևելյան մահաճգնեղում խնդիրները լուծած համարելով (հատկապես 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված սովետա-թուրքական բարեկամության պայմանագրից հետո), Մուստաֆա Զեմալի գորաբանակը ձեռնամուխ եղավ երկրի արևմտյան շրջանների իշխանությանը տիրանալուն: 1922թ. սեպտեմբերի 9-ին քեմալական հեծելազորը մտավ մախոթը իշխանությունների կազմակերպած զանգվածային կոտորածների ու տարագրությունների ծիրից դուրս մնացած Չմյուտնիա և առաջին հերթին շուրջկալի ենթարկեց հայկական քաղամասը: Թե ինչ

կատարվեց քաղաքի հայ և հույն բնակչության հետ՝ հանգամանորեն նկարագրված է ականատեսների վկայությունների վրա հիմնված Ռենե Պյոտայի գրքում<sup>12</sup>, որից կատարած ընդարձակ քաղվածքներ է հրատարակել ակադ. Մ. Ներսիսյանը, դրանք օժտելով լրացուցիչ նյութերով ու մեկնաբանություններով<sup>13</sup>: Հայ-հունական ողբերգության այդ դրվագի ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել է Ջմյոտնիայի կոտորածն ու հրդեհը վերապրած Տրդատ եպս. Պալսանի վկայությունը, որ իբրև նամակ 1923թ. հունվարի 29-ին Աթենքից ուղարկել է Վիեննա Վահան Իսպեկերյանին: Առհասարակ 1915-1922 թվականների կոտորածներից ինչ-որ եղանակով փրկված ու վերապրող հայերի՝ այդ տարիների նամակները բացառիկ կարևոր վկայություններ են, քանի որ գրված են դեպքերից անմիջապես հետո և ամենևին ոչ հատուցում պահանջելու դրդումով, այլ պարզապես ողջ մնացած հարազատ գտնելու համար դիմում են զանազան մարդկանց կամ կազմակերպությունների ինքնությունը պարզելու համար իրենց գլխին եկածը պատմելով<sup>14</sup>:

Նամակն ուղարկելուց մի քանի ամիս անց անասելի ցնցում ապրած վաստակաշատ ծերունի Տրդատ եպիսկոպոսը վախճանվել է, և հայագետ Ներսես Ալկինյանը իր վաղեմի բարեկամի հիշատակին նվիրված մանախոսականում անհրաժեշտ է նկատել հրատարակել այդ նամակը, որ ստորև բերում ենք ամբողջությամբ ու նույնությամբ:

«...Ես 1922 սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները Մաղնիսայէն Իգմիրի իջած էի եղբօրս մէկ սաւնը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ Զեմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իգմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք. բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Զեմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կոդուպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իգմիրի մէջ տառապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուիւն Զեմալի զօրքերը, կայրը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուններու կ'ընէին, երեք չորս օթօմօսիլ բերին տանիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, նամակադրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրականին հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն այդ օթօմօսիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ ամմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուներու ալ. որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ վաղոց քանի մը օրեր ասղին անդին միայն հաց ատելով թափառելէ յետոյ, վերջապէս քարա-



փի վրայ տուն մը մտանք հանգստանալու համար. տասը տասնեփնգ օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ հասանք Աթենք, թէւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթենք թշուառ վիճակով. իմ այս վիճակս լսուելով Երուսաղէմէն, Կ.Պօլսէն, Բարիզէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փառք ինչ նպաստներ դրկուած են. որով այժմ քիչ շատ հանգստութիւն մը ունեցայ. չը պիտի մոռնամ այդ բարիքները որ կ'ըլլան ինձ: Աթենքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցընեմ խեղճ քրոջս հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովհետեւ եղբայրս Իզմիրի մէջ կորսուեցաւ, իր մէկ վեսայով:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան:

Յ. Գր. - Եթէ կարելի է այս նամակիս ամբողջ պարունակութիւնը հաղորդէ Վիեննայի Մխիթարեան վանուց միաբան Հայր Ներսէս Ալի-նեանին:

Նոյն»<sup>15</sup>

Այլևս պարզ է, թէ երբ մերօրյա թուրքական իշխանությունները խոստում են երկրի դիվանների դռները բաց լինելու մասին՝ նրանք քաջ զիտեն, որ հայոց եղեռնին վերաբերող վավերական նյութերը կամ գողացվել են (երիտթուրքերի կողմից), կամ բռնագրավվել ու ի չիք դարձել նոր իշխանությունների ձեռքով և կամ երկրից հանվել հայ գործիչների ջանքերով՝ երբևէ պատմական ճշմարտությունը փաստելու համար: Տարօրինակն ու անհասկանալին այն է, որ Երուսաղեմի հայոց պատվիրարքարանին ի պահ տրված ազգային պատմության սեփականություն հանդիսացող այդ վավերական նյութերը շարունակում են «ընդ գրուանի» մնալ... Ինչու՞ և ու՞մ կամոք:

SAMVEL MOURADYAN

#### ON THE QUESTION OF AVAILABILITY IN THE TURKISH ARCHIVE OF DOCUMENTS EVIDENCING THE GENOCIDE OF ARMENIANS

Scientific and official-political publications in Turkey often state that the country's archives are open to any researcher and that there are no records of a Genocide whatsoever.

A careful study of relevant sources and specialized literature demonstrates clearly that, starting from 1918, public establishments in Turkey carried out consistent work for ex-patriation and removal from archives with subsequent elimination of any documentation, court-deposited evidences, official orders and reports regarding the massacres and deportations of Armenians.

1. Հայկազն. Գ. Ղազարեան Յիդասպան Թուրքը, տպարան Համագային, Պեյրոք, 1968, էջ 58:
2. Նույն տեղում, էջ 59:
3. Տես Մ. Գ. Ներսիսյան, Պատմության կեղծարարները, Երևան, 1998, էջ 104:
4. Ամդ:
5. Այդ հավաքածուների մասին տես *Bernard Coulie*, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens, Brepols-Turnhout, 1992, p. 23-24, 27, 50-51:
6. Նրանց ցանկը տես «Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանությունը. մատենագիտություն», Երեւան, 1915:
7. Տես *Ջաւէն Արքայ.*, Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ և վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 175-182:
8. Այս Տեղեկատու դիւանին էր հանձնարարված տարրեր դասպանությունների հասցեագրված գրությունները պատրաստելու, «ինչպէս նաև անոնց կողմէ պահանջուած զանազան տեղեկութիւնները հայթայթելու և Համագային խորհուրդի քարտուղարութիւնը կատարելու» պարտականությունը (*Ջաւէն Արքայ.*, նշվ. աշխ., էջ 302):
9. Նույն տեղում, էջ 303:
10. Ամդ:
11. Նույն տեղում, էջ 304-305:
12. *Rene Puaux*, La mort de Smyrne, Deuxieme edition, Paris, 1922:
13. Մ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 116-124
14. Այդ կարգի մամակ-դիմումների ստվար մի հատոր կազմել ու հրատարակել է Պ. Տոնապետեանը «Զայն տառապելոց» խորագրով (Փարիզ, տպ. Յ. Բ. Թիրապեան, 1922, ԺԵ, 500 էջ):
15. Հ. Ն. Ալիքեան, Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան. Համառօտ ակնարկ մը իր գրական գործունէութեան վրայ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, թիւ 11-12, էջ 551-552: Նամակը վերջերս վերահրատարակվեց Գ. Տեր-Վարդանյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած Կեսարիայի և շրջակայից այժմ չքացած ձեռագրերի նկարագրության հավելվածում: